

जत तालुक्याच्या विकासात पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाची भूमिका:—एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा.आर.बी.पाटील

संशोधक विद्यार्थी जे.जे.टी.विद्यापीठ, राजस्थान

1. प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतीय शेती मान्यून पावसावर अवलंबून आहे. मान्सूनची अनिश्चितता भारतीय शेतीवर प्रतिकूल परिणाम घवून आणते. भारतातील महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्व विभागात मान्सून अत्यंत अल्प प्रमाणात असतो त्यामुळे महाराष्ट्रातील अतिपूर्वेकडील जत तालुक्यात साधारणपणे 3 ते 4 वर्षातून साधा दुष्काळ पडतो तर दर 10 वर्षादरम्यान एक मोठा दुष्काळ पडतो. जत तालुक्यातील शेतीस शास्वत पाणीपुरवठा करणा-या जलसिंचनाच्या सोयी अतिशय अल्पप्रमाणात उपलब्ध असल्याने आजही शेती व्यवसाय मान्सूनच्या पावसावरील जूगार मानला जातो. सांगली जिल्हाचा पूर्व भाग कायमस्वरूपी अवर्षणाच्या विळख्यात असल्याने शेतक-यांच्या डोक्यावर दुष्काळाचे आस्मानी संकट सतत घिरटया घालत असते. शेतक-याला या संकटातून मुक्त करावयाचे झाल्यास सध्या अस्तित्वात असलेल्या मैसाळ, टेंभू या प्रकल्पाद्वारे पावसाळ्यातील नदीना येणा-या पूराचे पाणी तसेच शेतीस बारामाही पाणीपुरवटा होण्यासाठी पाणलोट विकासाची आवश्यकता आहे.

सांगली जिल्ह्यातील जत, आटपाडी, कवठेमहांकाळ, खानापूर इ. तालुक्यामधून येरेळा, मान, अग्रणी यासारख्या नदया वाहतात यातील काही नदया हंगामी आहेत. या तालुक्यामध्ये पाणलोट विकास कार्यक्रमासाठी भौगोलिक परिस्थिती अत्यंत अनुकूल आहे. शासनाने अलीकडे पाणलोट क्षेत्र विकासावर भर देवून मोठया प्रमाणात पाणलोट क्षेत्र विकासाची कामे हाती घेतलेली आहेत. सांगली जिल्ह्यातील जत तालुक्याची रोल मॉडेल म्हणून पाणलोट विकास कार्यक्रमासाठी निवड केलेली आहे.

सध्याच्या दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्याच्या दृष्टीने केंद्रीय कृषिमंत्रालय व महाराष्ट्र मंत्रालय यांनी जवळपास 500 कोटी रूपये पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमासाठी मंजूरी देवून कामे सुरु केली आहेत. या योजनेत प्रामुख्याने सिमेंट बंधा-यांना प्राधान्य देण्यात आले आहे.

1.2 अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. जत तालुक्याच्या दुष्काळी परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
2. अभ्यास क्षेत्रातील पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचा अभ्यास करणे
3. पाणलोट क्षेत्रातील पिकरचनेचा अभ्यास करणे
4. अभ्यास क्षेत्रातील पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या परिणामांचा अभ्यास करणे

5. अभ्यास क्षेत्रातील शेतक-यांच्या उत्पन्नातील राहणीमानाच्या बदलाचा आढावा घेणे

1.3 अभ्यास क्षेत्र:

जत तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 17 अंश 3'0" उतर ते 17 अंश 15'00" उतर अणि रेखावृत्तीय विस्तार 75 अंश 13'00" पूर्व ते 75 अंश 40'00" पूर्व असा आहे. महाराष्ट्रातील सांगली जिल्हयाच्या पूर्वेकडील अत्यंत कमी पावसाचा तालूका म्हणून ओळखला जातो. 1911 च्या जनगणनेनुसार 238862 लोक संख्या असून 255828 हेक्टर क्षेत्राने व्यापलेला आहे.

1.4 अभ्यास पध्दती

प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये सांगली जिल्हयातील जत,आटपाडी,कवठेमहांकाळ व खानापूर तालुक्यातील पाणलोट क्षेत्र विकासाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न या अभ्यासामध्ये करण्यात आलेला असून या तालुक्यातील शेती व पीक रचनेत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या शोध निबंधमध्ये जत तालुक्याच्या दृष्टीने लाभदायक ठरणा-या पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचा अभ्यास व्हावा या हेतूने हा विषय निवडला आहे. शोध निबंधासाठीचा हा अभ्यास दुय्यम साधन सामग्रीवर आधारलेला आहे. दुष्काळावर पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम हा शाश्वत उपाय आहे.

1.5 पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम संकल्पना

आज शेतीच्या नियोजनात पाणलोट क्षेत्राला महत्व प्राप्त झालेले आहे. त्यासाठी पाणलोट क्षेत्राची व्याख्या व त्या अधारे पाणलोट विकास संकल्पना समजावून घेणे आवश्यक आहे. 1."ज्या एका विशिष्ट क्षेत्राचे पाणी नैसर्गीक रित्या वाहून येवून एका नाल्याद्वारे पुढे वाहते त्या संपूर्ण क्षेत्रास पाणलोट क्षेत्र म्हणतात".2."एकाध्या ठरावीक क्षेत्रात पाडलेल्या पावसाचे वाहत आलेली पाणी एकत्र जमा होवून एकाच ओहोळाद्वारे बाहेर पडते त्या क्षेत्रास पाणलोट क्षेत्र म्हणतात". थोडक्यात गावाच्या परिसरात तीनही बाजूने चड असतो व सर्व क्षेत्रातून वाहणारे ओढे नाले या क्षेत्रात पडणारे पावसाचे पाणी एकत्र येवून एक मुख्य नालेद्वारे त्या क्षेत्रातून बाहेर पडते त्या क्षेत्रास पाणलोट क्षेत्र म्हणतात. भूभागाच्या चड उतारानुसार उगमापासून संगमापर्यंत पाणी आडवण्याचे विविध उपाय पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमात करण्यात येतात.

1.6 पाणलोट क्षेत्रविकास कार्यक्रमाचा आढावा

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचे महत्व लक्षात घेवून शेती क्षेत्राच्या प्रगतीसाठी अनेक उपाय योजना करण्यात आलेल्या आहेत. जल सिंचनाचे शेतीच्या विकासातील योगदान विचारात घेवून नियोजन काळात पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमावर मोठया प्रमाणात भर देण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्राज्यात देखील शेती बहुतांशी पावसावर अवलंबून असल्याने राज्यात मृदा व जल संधारणाची कामे मोठया प्रमाणावर राबण्यात येत आहे. कोरडवाहू शेतीतील उत्पादकता वाडवीणे व जमीनीची धूप थांबविणे यासाठी 1993 पासून पाणलोट आधारे मृदा वजलसंधारणाचे कामे मोठया प्रमाणावर हाती घेण्यात आली आहेत. एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांतर्गत अनेक योजना राबविण्यात येत आहेत.

टेबल क्रमांक :- 1 सांगली जिल्हा व जत तालुक्यातील पाणलोटाची कामे.

सांगली जिल्हा		जत तालूका	
तालुके	पाणलोट क्षेत्र कार्यक्रम संख्या	मंडळ	पाणलोट क्षेत्र कार्यक्रम संख्या
खानापूर	159	जत	31
आटपाडी	227	माडग्याळ	33
तासगाव	198	शेगाव	30
मिरज	89	उमदी	29
क.महांकाळ	184		
जत	332		
कडेगाव	178		
एकूण	1367		123

संदर्भ: कृषी कार्यालय सांगली, कृषी आयुक्तालय, पुणे.

जत तालुक्यातील 2005-06 ते 2011-12 कालावधी मधील पाणलोट दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र	पाणलोट क्र.	खेड्यांची संख्या	पाणलोट क्षेत्र इहे.अ	पाणलोटासाठी आवश्यक रक्कम [लाख रु.]	पाणलोटासाठी खर्च झालेली रक्कम	पाणलोट क्षेत्र विकासामुळे सिंचनासहीत क्षेत्र [हे.]
1	BM 112	1	1890.00	100.84	60.83	756
2	BM 116	8	11388.00	1142.29	200.85	4100
3	BM 118	29	36496.00	4561.88	567.24	142.33
4	BM 119	13	14525.00	1907.11	429.89	5955
5	BM 120	4	6003.50	470.94	127.47	2522
6	BM 121	20	31820.50	8009.34	636.71	10819
7	BM 122	30	33266.50	3200.53	456.95	12309
8	BM 123	38	113027.00	3674.04	371.11	44080
9	KR 38	15	29492.50	1532.00	281.98	12092
10	KR 52	17	10295.20	2128.15	410.11	3708
11	KR 53	05	10762.50	5442.29	50.09	3983
Total		175	298967.2	32169.41	3593.23	114557

संदर्भ: कृषी कार्यालय, जत.

पाणलोट क्षेत्र दर्षविणा-या तक्त्यावरून 175 खेडयासाठी 298967.2 हेक्टर क्षेत्राचे काम हाती घेतले होते त्या पैकी 114557 हेक्टर एवडे क्षेत्र प्रत्यक्ष सिंचनाखाली आलेले आहे. वास्तवीक ठरविलेल्या क्षेत्राच्या फक्त 38 टक्केच क्षेत्र पाणलोट विकासामुळे सिंचनाखाली आलेले आहे. पाणलोट क्षेत्रासाठी आवश्यक रक्कम 32169.41 लाख रुपयापैकी 3593.23 लाख एवडीच रक्कम खर्च केलेली आहे. आवश्यक रक्कमेच्या फक्त 12 टक्के एवडीच रक्कम खर्ची पडलेले आहे. त्यामुळे दुश्काळी तालूक्याच्या विकासासाठी म्हणावी तवडी रक्कम खर्च होत नाही. त्यामुळे पाणलोट विकास कार्यक्रमावर भर देणे गरजेचे आहे.

१.७ निष्कर्ष

पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमावर अनेक अभ्यासकांनी केलेल्या अभ्यासावर असा निष्कर्ष येतो की, जत तालूक्यातील 114557 हेक्टर क्षेत्र जलसिंचनाखाली आले आहे. तसेच जत,माडग्याळ,पेगाव,उमदी या चार मंडळामधील भूजल पातळीत वाढ होवून काही अंशी पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सुटला आहे. तसेच पीकाखालील क्षेत्र वाढल्याने उत्पादनात,पशुचा-यात,दुध उत्पादनात,अन्न धान्य उत्पादनात, नगदी पीकामध्ये व फळभाग क्षेत्रात वाढ झालेली आहे.

१.८ शिफारशी

1. पाणलोट क्षेत्र विकासात लोक सहभाग असणे आवश्यक आहे.
2. शासनाकडून पुरेसा निधी उपलब्ध व्हावा व प्रत्यक्षात खर्च व्हावा.
3. पाणलोट क्षेत्रातील कामाचा दर्जा दिर्गकाळ टिकेल याकडे लक्ष असावे.
4. पाणलोट क्षेत्र कामासाठी ग्रामसभेला अधिकार द्यावेत.
5. पाणलोट क्षेत्र विकासासाठी योजना योग्य ठिकाणी व योग्य वेळेतच पूर्ण व्हावी.

REFERENCES

1. Pawar C.T (1989) Impact of irrigation. A Regional perspectives Himalaya, Publishing House Bombay.
2. Pol N.S(2008) Unpublished M.Phil. Disertation. Agricultural problems and prospects of Droughtprone Area: A Case study of K.Mahankal Taluka.
3. Singh R.L (1975) New perspective in agricultural Geo-graphy, National Geography Vol.II
4. Report of Mhaishal Lift irrigation project Waranali (Sangli)
5. Dr.S.M.Bisale (2007) Ph.D. thesis 'Dry farming-A case study of Jath Taluka.